

representatives of G. Plekhanov and K. Kautsky, who saw a prominent personality in their work.

Results. On the basis of the analysis of the *dzherel*, it was established that both of them did not immediately adopt the Marxist doctrines of history writing. After the singing of methodological speculations, the stench shifted to the position of the roaming of history, characteristic of Marxism, as a formation-stage, vertically directed, economically determined *suspilny* process, accompanied by an unceasing class struggle. Recognizing historical materialism as a methodological non-alternative, G. Plekhanov and K. Kautsky demonstrated that the creative people were very close to the Marxist doctrines, *zocrema*, in the nutritional role of *supple* determinants (infusing the geographic social and spiritual community) and the significance of psychological social life. There were few concrete-historical studios devoted to the political history, to the subsidiaries and the genesis of spirituality among the creative communities of Marxist scholars. While methodologically biased and practiced, they have become a major contribution to the development of light historiography.

Originality. On a comparative basis, the author analyzes the historical and philosophical views of the scientific achievements of the past and the representatives of the Marxist historiography of G. Plekhanov and K. Kautsky.

Conclusion. In the historical works of G. Plekhanov and K. Kautsky, there are several characteristics that are based on the Marxist paradigm of understanding the historical process. Despite the creative comprehension of the theoretical decay of the founders of Marxism and the introduction of the same innovations into the understanding of the historical process, both of them still did not improve their pretentiousness to orthodox Marxism. In a row *z tsim vbachayutsya peevni osoblinosti* scientific studios *tsikh* scientists. The problem is christened in the article, it will require a further study of the relevant segments on the basis of diversification and the study of additional historiographical roots.

Key words: Marxist historiography, historical materialism, monism, historiosophy, orthodoxy, methodology, socio-economic formation, geographical environment, G. Plekhanov, K. Kautsky.

Одержано редакцією 11.05.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 930.25:94(477)«1939/1945»(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-30-40

ЧУМАК Станіслав Іванович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри

управління діями підрозділів десантно-

штурмових військ та морської піхоти

Військової академії (м. Одеса),

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5160-5048>,

e-mail: Stanislav-258@ukr.net

ВИСВІТЛЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ЗБІРНИКУ «РУССКИЙ АРХИВ: ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ»

У статті розглядаються способи подолання основних труднощів з якими стикалися дослідники в процесі вивчення подій Другої світової війни на території України. А саме, наскільки повно була сформована фактологічна база цього періоду. Використання нових документів дозволяє подолати однобічність у висвітленні складності перебігу військових дій на території України. У цьому особливе місце може зайняти використання, ще практично невідомих дослідникам, матеріалів збірників «Русский Архив. Великая Отечественная», у яких міститься багато унікальних документів, пов'язаних безпосередньо ходом бойових дій в Україні.

Ключові слова. Друга світова війна, джерельна база, українсько-радянська історіографічна спадщина, Генеральний Штаб, Ставка Верховного Головнокомандування, «Русский архив. Великая Отечественная».

Постановка проблеми. Історичні праці з історії Другої Світової війни на території України, що були створені у радянські часи не дають належного висвітлення перебігу військових дій, особливості військово-політичного командування Червоної Армії та багато інших ключових моментів цього періоду. Монопольним замовником на всю літературу з історії війни були партійні та державні інституції. Все мало показуватися майже повністю у позитивному ракурсі і було суцільно героїзовано.

Тому, оприлюднення нових матеріалів на початку 1990-х років, завдяки енергії та наполегливості О. Яковлева, має виключно важливе значення для дослідників, оскільки дає можливість більш відповідно відтворити вкрай трагічний для українського народу період Другої Світової війни. Це особливо важливо зважаючи на те, що в силу негативних для демократії та плюралізму думок розвитку внутрішньополітичних процесів Російської федерації доступ до них для дослідників, як і в часи тоталітаризму знову закрито. Збірники серії документів «Русский Архив. Великая Отечественная» допомагають сучасним дослідникам дати об'єктивну оцінку цьому періоду, простежити справжній перебіг бойових дій, оперативність реакції радянського воєнно-політичного керівництва на зміни, що відбувалися на фронтах.

Метою статті є детальне вивчення матеріалів збірників серії «Русский Архив. Великая Отечественная», та аналіз висвітленої в них інформації для отримання фактів, пов'язаних з плануванням і ходом бойових дій в Україні.

Аналіз досліджень та публікацій. У радянські часи архівні документи використовувалися як додатковий засіб підтвердження офіційної парадигми трактування подій Другої Світової війни на території України, а не як джерело для дослідження.

Під час війни та у перші повоєнні роки головним об'єктом історичних досліджень лишались поточний перебіг воєнних подій. Перш за все, історики та архівісти розпочали збирання документів. У такий спосіб були закладені підвалини фактологічної бази історії Другої світової війни.

У наступний період, коли дещо відійшли на задній план жахи війни, провідне місце у радянській історіографії посіло висвітлення переможної ходи Червоної армії після Сталінградської битви та бойових операцій, пов'язаних з визволенням України в період з грудня 1942 р. до середини жовтня 1944 р. [4].

Протягом 1960–1980-х рр. було видано низку воєнно-історичних і загальноісторичних праць, які досить детально описували стратегічні операції усіх чотирьох Українських фронтів: битви за Донбас і Дніпро, Крим і Карпати, Полісся і Причорномор'я тощо. Загальний літопис війни значно поповнився новими фактографічними відомостями, статистичною інформацією, значно розширилось коло мемуаристів. Проте всеосяжної і неупередженої картини воєнних дій на теренах України в цей період створено не було.

Це було наслідком багатьох причин та обставин. Професійні дослідники не мали змоги створити адекватну, відповідну дійсності історію війни, насамперед тому що джерельна база вказаних праць залишалась вкрай обмеженою. Історикам було заборонено торкатися багатьох важливих питань, тобто дослідницька тематика суворо регламентувалася офіційною цензурою. Це було обумовлено насамперед тим, що офіційні кола приховували від громадськості повну правду про війну.

Це яскраво проявилось вже на початковому етапі опрацювання джерел. Так, у березні 1946 р., створена ще в 1942 р. при АН УРСР, Комісія з вивчення історії Великої Вітчизняної війни розробила досить широку програму і накреслила завдання, спрямовані на комплексне вивчення історії України в роки війни [2, 5]. Наприкінці 1946 р. Комісія мала у своєму розпорядженні вже майже 133 тис. документів. Вона планувала видати найближчим часом 20–25 томів документальних збірників, які відображали б історію років війни стосовно всіх областей України. Проте вже у 1949 р., без будь-яких достатніх підстав, роботу Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР було припинено [2, 8].

Таким чином, почалося формування «білих плям», культивування принципу замовчування «незручних подій», які не працювали на авторитет держави і партії, домінувало тенденційне ставлення як до історичних джерел, так і до висвітлення окремих сюжетів, процвітало адміністрування й пряме втручання у роботу дослідників. У цьому контексті, у радянській історіографії війни все більшого поширення набули закриті теми і своєрідні зони ризику. Це перш за все, теми, пов'язані з причинами трагічного розвитку подій на фронтах у 1941–1942 рр., колаборацією, виживанням місцевого населення у роки окупації, діяльністю ОУН та УПА [3, 3].

До того ж вся українсько-радянська історіографічна спадщина мала ще й додаткові особливості. Українське історіописання не було самостійним, незалеженим: і тематично, і теоретико-методологічно, і концептуально воно розвивалось та існувало виключно у загальносоюзному партійно-радянському руслі.

Водночас, опубліковані дослідження містили й певний обсяг документальних фактів та інформації про перші бойові дії у прикордонних районах України, мужність червоноармійців, розповідали про окремі оборонні операції, про особливості стану різних видів Збройних Сил, висвітлювалися і деякі проблеми, пов'язані з неналежним рівнем радянського командування [19]. Однак, у них було неможливо віднайти точні відомості про людські втрати – загиблих і полонених бійців Червоної армії, поранених, тих, хто пропав безвісти та особливо про втрати новобранців, яких масово призивали в Україні у перші місяці війни і кидали в бій проти добре підготовленої армії агресора без належної підготовки й найнеобхіднішого озброєння [5, 84].

Варто також спеціально зазначити, що працюючи над історіографічним образом війни, українські дослідники радянського періоду змушені були основну увагу приділяти написанню історії партії та інших громадських об'єднань, державних радянських інститутів, показу авангардної ролі ВКП (б) та КП(б)У в організації відсічі ворогу, радянського партизанського руху та боротьбі підпільників на окупованій території [6]. У цілому, як зазначає В. Стецкевич, «йшлося про створення макроісторії війни, до того ж писаної у виразно глорифікаційному світлі», що зумовлювало звернення лише до опису найбільш яскравих подій, які були зручними для творення позитивного образу переможців держави і народу, показу удаваної монолітності і непохитної єдності партії та народу, радянської держави та суспільства, висвітлення особливої ролі керівників партії та держави [7, 239].

Виклад основного матеріалу. Розширення джерельної бази, використання нових документів дозволяє подолати однобічність у висвітленні складності перебігу воєнних дій на території України. У цьому особливе місце може зайняти використання, ще практично невідомих дослідникам, матеріалів збірників «Русский Архив. Великая Отечественная», у яких міститься багато унікальних документів, пов'язаних безпосередньо з плануванням, та ходом бойових дій в Україні.

Особливий інтерес представляють документи Ставки та Генерального Штабу РСЧА, які розкривають багато аспектів, пов'язаних з плануванням та здійсненням оборонних та наступальних операцій на території України, дозволяють простежити основні причини невдач Червоної Армії у кампаніях 1941–1942 рр., а також дослідити особливості перебігу воєнних дій на території України.

У документах розкрита реалізація основних завдань Генштабу після вторгнення агресора – проведення мобілізації в країні (документи № 1 – 11), здійснення заходів із розгортання нових військових формувань (документи № 75, 80, 82, 86, 90 [8, 54–55; 8, 57–61]).

Аналіз вказаних документів дозволяє простежити розвиток подій у перші місяці війни, характер чисельних труднощів з якими зіткнулося радянське військове керівництво різного рівня при виконанні своїх обов'язків. Відображено проблеми з втратою управління арміями першого стратегічного ешелону внаслідок поразок радянських військ у прикордонних боях та швидкого просування німецьких ударних угруповань вглиб країни.

Представлені документи висвітлюють прорахунки Верховного Головнокомандування в організації управління військами при здійсненні відступу, що найхарактерніше проявилось у керівництві діями Південно-Західного фронту при обороні Києва, в результаті чого його частини були поставлені в умови, коли об'єктивно не могли уникнути катастрофи [8]. Варто зазначити, що у радянській історіографії це питання висвітлювалось доволі неоднозначно: якщо в «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» затягування прийняття рішення про відступ пояснювалось виключно впертим бажанням Й. Сталіна втримати Київ будь-якою ціною, виходячи насамперед із суто політичних міркувань, то в «Истории Второй мировой войны» вже вказувалось на нестачу сил та часу у керівництва фронту для організації належного керованого відступу [9, 107; 10, 86]. Натомість, документи збірників дозволяють глибше дослідити всі фактори, які спричинили катастрофічний розвиток подій на цій ділянці радянсько-німецького фронту.

Як свідчать документи, керівництво Генерального Штабу на чолі з Г. Жуковим ще наприкінці липня 1941 р. проаналізувавши обстановку на фронті, втрати військ та хід формування резервів прийшло до висновку, що противник основну увагу приділить покращенню свого становища на правому фланзі групи армій «Центр», для чого нанесе удар по найслабшому, – Центральному фронту з виходом у тил Південно-Західному фронту,

який утримував район Києва (документ № 172) [8, 46]. Свої висновки Г. Жуков виклав Й. Сталіну та запропонував зміцнити Центральний фронт, перекинувши туди ще декілька боєздатних дивізій, а Південно-Західний фронт відвести за Дніпро, при цьому Київ необхідно було залишити. Проте Верховний Головнокомандуючий не погодився з цією пропозицією (документи № 129, 130) [8, 80]. Фактично в знак незгоди з таким рішенням Верховного, Г. Жуков і попросив направити його на фронт. Сталін, як відомо, погодивсь на його відставку. Але як не намагалася Ставка та Генштаб протягом серпня-вересня 1941 р. ліквідувати загрозу військам Південно-Західного фронту, попередити катастрофу вже не вдалося: на початку другої половини вересня кільце оточення замкнулось, командування фронту загинуло, сотні тисяч червоноармійців і командирів потрапили у полон, а Київ був захоплений німцями.

Для з'ясування всіх обставин цієї трагедії велику наукову цінність мають вперше вміщені в повному обсязі стенограми переговорів Ставки з командуванням Південно-Західного фронту, які наочно свідчать про неодноразові вкрай категоричні накази Ставки не здавати Київ, як вона давала фактично, нехтуючи реальною обстановкою на фронті (документ № 255, 266) [14, 176–178; 14, 182].

У документах збірника містяться також чисельні матеріали, які розкривають хід планування та здійснення багатьох інших оборонних та наступальних операцій на території України. Так, зокрема в збірнику представлені документи, що проливають світло на хід розробки плану нової весняно-літньої кампанії 1942 р., який розглядався на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) та Ставки 5 січня 1942 р. Проект плану загального наступу фронтів, розроблений за ініціативою Й. Сталіна, передбачав створити сприятливі умови для розгрому вермахту та армії союзників Німеччини і завершення війни вже у 1942 р. Військам Південно-Західного та Південного фронтів ставилось завдання, вже на першому етапі стратегічної наступальної операції, розбити головні сили групи армій «Південь» та звільнити Донбас і вийти до Дніпра (документ № 52) [12, 62].

Як свідчать наведені документи, на Південно-Західному напрямку у відповідності з планом, розробленим маршалом С. Тимошенко та його штабом ще у грудні 1941 р., передбачалось: арміями правого крила Південно-Західного фронту – розбити противника та вийти в район Суми, а військами лівого крила Південно-Західного та Південного фронтів – звільнити Донбас та вийти на рубіж р. Дніпро і одночасно оволодіти Харковом. Для виконання цих завдань С. Тимошенко просив посилити фронти Південно-Західного напрямку 10 стрілецькими дивізіями, 24 артилерійськими полками, 15 танковими бригадами, а також виділити до 500 тис. чол. поповнення. Такими засобами Ставка, однак, не володіла. Тому на посилення військ Південно-Західного напрямку в грудні-січні 1942 р. було направлено лише 181 тис. осіб поповнення. Завдання фронтів були уточнені, але головна мета – звільнення Харкова та Донбасу – залишалася.

Як видно із цілого ряду документів збірника, вище радянське військово-політичне керівництво при плануванні кампанії 1942 р. прагнуло максимальною мірою посилити натиск на противника (документ № 45 [12, 59], № 139 [12, 120]).

При цьому, однак, не враховувався той факт, що оборонна промисловість, ще далеко не завершили перехід на воєнний лад і не було здатне належною мірою відновити втрати Збройних Сил у військовій техніці та озброєнні, які вони втратили на початковому етапі війни. Напружена ситуація лишалася і з поповненням людських ресурсів, та з необхідністю належить компенсувати поточні потреби в техніці, боєприпасах і озброєнні. У таких складних умовах Ставка запросила від командуючих фронтів їх пропозиції щодо характеру бойових дій на зиму 1942 р. Проте більшість командуючих, знаючи налаштованість Сталіна на загальний безперервний наступ, нехтуючи власне аналізом реальних можливостей сторін, станом військ та результатами попередніх бойових дій також наполягали на продовженні рішучих наступальних операцій, про що свідчать наступні документи (документ № 104) [13, 127].

Варто також зазначити, що на позицію Ставки вплинули й безпідставно оптимістичні дані військової розвідки про втрати агресора, які насправді були у 5 – 6 разів меншими.

Натомість у традиційній радянській історіографії невиконання планів Ставки на Південно-Західному напрямку взимку-навесні 1942 р. пояснювалось «занадто повільним просуванням

радянських військ, завдяки чому німецьке командування встигло посилити власні угруповання», а також недостатнім зв'язком між дивізіями та тиловим забезпеченням [11, 340].

Перебіг драматичних подій на вказаній ділянці фронту знайшли яскраве відображення у багатьох документах збірників. Їх аналіз демонструє наступну картину ходу подій. Війська напругу перейшли у загальний наступ 18 січня. На першому етапі, наступ розвивався успішно, проте вже невдовзі обстановка суттєво змінилася. Після того як за перші чотири дні наступаючі з'єднання просунулись на 25 км. у Генеральний штаб почали надходити донесення про непередбачувані труднощі та великі втрати. Тим не менш Головне командування Південно-Західного напрямку наполягло на тому, щоб продовжувати наступ. Ставка Верховного Головнокомандування схвалила це рішення (документ № 52) і знову підтвердила завдання, розбити противника і форсувати Дніпро. Для нарощування зусиль війська додатково отримали з резерву Ставки 4 стрілецькі бригади та 315 танків [12, 62].

Використовуючи це, радянські війська на кінець січня прорвались на підступи до Лозової та Краматорська. Був утворений так званий барвенківський виступ 110 км завширшки та 90 км вглиб. Але надалі всі спроби розширити його, які здійснювались у лютому-березні, та розвинути успіх завершувались невдачами. Наступ довелося припинити.

Відображений у документах й невдалий перебіг подій на Південному напрямку. Як видно з документів, погано підготовлений наступ з керченського плацдарму був зірваний добре організованими превентивними контрударами противника, внаслідок чого йому знову вдалось захопити Феодосію. Ставка вважала, що чи не головною причиною цього було неналежне управління військами. Для покращення управління військами був утворений Кримський фронт (документ № 67) [12, 69]. При цьому Кримський фронт отримав завдання підготувати операцію з метою надання дієвої допомоги військам Севастопольського оборонного району. Наступальна операція Кримського фронту готувалась протягом місяця. 27 лютого війська перейшли у наступ, проте успіху не досягли. Багаторазові спроби фронту у березні та квітні 1942 р. прорвати оборону противника також були безрезультатними.

Радянські воєнні історики пояснювали подібний розвиток подій доволі невиразно – «поганою організацією наступу військ», відсутністю переваги над силами противника [11, 341; 17, 322]. Проте аналіз документів, розміщених у збірниках, дозволяє зробити висновок, що причини цих невдач лежали у кількох площинах. По-перше нереальність цих операцій виходила вже з фактичного стану радянських військ. На початок січня більше половини дивізій Південно-Західного та Південного фронтів мали лише 50 % штатного складу. Не менш незадовільною була і їх озброєність. На 1 січня вони були забезпечені: гвинтівками – на 67 %, кулеметами – на 35 %, польовою артилерією – на 66 %, мінометами – на 45 %, ще менше – танками.

Необхідно підкреслити, що ще під час обговорення планів подальших бойових дій в Ставці 5 січня 1942 р. Г. Жуков висловив свою незгоду із таким масштабним наступом, запропонувавши сконцентрувати всі людські і матеріальні ресурси для продовження наступу Західного фронту, обмежившись на Південно-Західному та Південному напрямках обороною. Він вважав, що діючі тут фронти «без наявності потужних артилерійських засобів не зможуть прорвати ворожу оборону, самі понесуть велику, нічим не виправдані втрати» [16, 255] Однак, його підтримав лише кандидат в члени політбюро ЦК ВКП (б) М. Вознесенський, який вказав на відсутність матеріальних можливостей здатних забезпечити загальний наступ фронтів. Однак, Й. Сталін не прислухався до цих думок. Відіграла свою роль тут й позиція С. Тимошенка, головнокомандуючого військами Південно-Західного напрямку, який, як вже зазначалося, також наполягав на наступі. Ніхто більше не виступав, погодившись з волею Верховного головнокомандуючого. В результаті був прийнятий план загального наступу та підготовлені на цій основі відповідні директиви фронтам (документи № 7, 14, 15) [12, 32; 15].

Перспективи успішного наступу погіршувались також тим, що наступальні операції готувались поспіхом. Терміни початку наступу встановлювались переважно суто вольовим чином без належного урахування реального ступеню готовності військ. Наведені у збірнику переговори Ставки ВГК з фронтами 10 січня 1942 р. яскраво свідчать про це (документи № 4, 5, 6, 11) [12, 28–36].

Також до причини невдач варто віднести розпорошення сил, нестача матеріальних засобів, особливо боєприпасів, недостатня узгодженість дій, слабке управління військами. Значною мірою, як про це свідчить низка документів, це було обумовлено і серйозними недоліками у керівництві військами з боку Ставки ВГК, командування фронтів та армій. Не було приділено й належної уваги створенню потужних танкових та механізованих з'єднань. Замість цього окремі танкові частини і навіть підрозділи (рота, батальйон) використовувались, за звичай, як танки безпосередньої підтримки піхоти з рівномірним їх розподіленням по фронту. Це призводило до того, що, навіть вдалі за задумом, операції врешті решт приймали форму важких та виснажливих боїв (документ № 122–125) [12, 110].

У таких умовах, коли ще не завершився зимовий наступ, Ставка видала директиву про планування весняної кампанії 1942 р. Всупереч позиції начальника Генерального Штабу Б. Шапошнікова, Й. Сталін вважав за необхідне не обмежуватися лише обороною, а ще навесні здійснити ряд наступальних операцій, серед яких важливе місце відводилось наступу на Україні – в районі Харкова та у Криму.

На спільній нараді ДКО та Ставки ВГК маршал Б. Шапошніков знову запропонував обмежитися стратегічною обороною. Особливо категорично він висловився проти планів наступальної операції на Південно-Західному напрямку. Проте, саме на наступі на цьому напрямку наполягав Й. Сталін. Врешті, незважаючи на заперечення Б. Шапошнікова, Г. Жукова, М. Вознесенського, він наполіг на прийнятті остаточного рішення, яке зводилось до проведення у травні великої наступальної операції на Південно-Західному напрямку силами Брянського, Південно-Західного та Південного фронтів та на ряді інших напрямків, в тому числі в Криму, під Ленінградом та в районі демонського виступу.

Проте події розгортались не так, як планувало вище радянське військово-політичне керівництво. Передусім на це вплинула катастрофа, якою врешті-решт закінчилась Барвенківсько-Харківська наступальна операція військ Південно-Західного фронту, яка почалась 12 травня 1942 р. Навколо цієї операції довгий час відбувалися тривалі суперечки. Воєнна рада Південно-Західного напрямку на чолі з С. Тимошенко та М. Хрущовим всупереч позиції Генштабу, наполегливо просила Ставку дозволити провести велику стратегічну операцію, плануючи в її ході розгромити противника та вийти на фронт Гомель, Київ, Черкаси, Миколаїв – інакше кажучи, планувався наступ величезного масштабу. На першому етапі обговорення Генеральний Штаб відхилив цю пропозицію. Але Й. Сталін, поступаючись на наполегливе прохання С. Тимошенко, все ж дозволив провести операцію, щоправда, обмеживши її масштаби, оволодінням лише районом Харкова. Вже 10 квітня план такої операції був представлений в Ставці ВГК. Незважаючи на заперечення Генштабу, Й. Сталін наказав операцію проводити, вважаючи це внутрішньою справою Південно-Західного напрямку.

Невдачі розпочалися з Криму. 8 травня 1942 р. противник прорвав оборону Кримського фронту на Керченському півострові і до 20 травня наніс його військам тяжку поразку. Командування фронту втратило управління військами. Втрати фронту склали 117 тис. чол. вбитими та пораненими, 350 танків, 3,5 тис. гармат та мінометів, до 400 літаків. Рештки військ були евакуйовані на Таманський півострів. У силу цього 19 травня 1942 року Ставка змушена була розформувати Кримський фронт (документ 286) [12, 209–210].

Втрата Керченського півострова різко погіршила становище Севастополя. Вже на початку червня, 17 армія під командуванням Э. Фон Манштейна змогла розпочати третій штурм, 4 липня 1942 р. Севастополь було повністю захоплено.

Але особливо важкі наслідки для всього південного крила радянсько-німецького фронту, які вкрай негативно позначились на подальшому ході всієї літньої кампанії 1942 р., в цілому мала Харківська катастрофа. Наступ Південно-Західного фронту спочатку розвивався успішно. Проте вже через кілька днів противник в ході зустрічної операції наніс радянським військам серію потужних контрударів (операція «Фредерікус-І») та оточив наступаюче угруповання, яке було націлене на Харків. У ході цих боїв командування Південно-Західного фронту зробило ряд грубих помилок: спочатку воно спізнилося із введенням у битву двох танкових корпусів, потім несвоєчасно віддало наказ припинити наступ, і нарешті, не здійснило належних заходів для деблокади оточених військ. У результаті операція завершилася катастрофою – втрати склали понад 270 тис. чол., 775 танків, 5 тис. гармат та мінометів [22].

26 червня Й. Сталін надіслав різку директиву Воєнній раді Південно-Західного фронту. Вона містила вкрай негативну оцінку дій командування фронту в Харківській операції. Однак при цьому основна провина за трагедію покладалася не на головне військове керівництво фронту, – тобто маршала С. Тимошенко та першого члена Воєнної ради М. Хрущова, а на начальника штабу фронту генерала І. Баграмяна (документ № 357) [12, 263–264]. Однак, при цьому повністю замовчувались помилки Ставки – і насамперед вперте небажання Й. Сталіна припинити операцію в момент, коли обстановка стала критичною.

Цінність цього документу особливо важлива з огляду на те, що перебіг воєнних дій весни-літа 1942 р. в Україні у радянській історіографії завжди висвітлювався кон'юнктурно, а, то і просто викривлено. Так, за хрущовської доби дослідники вказували на прорахунки Ставки та особисто Й. Сталіна, який вчасно не дозволив перейти до оборони, у наступний (брежнєвський) період провина покладалася на командування фронту та напрямку [11, 408], [18, 127]. Не висвітлювались належним чином і трагічні результати проведеної кампанії.

Як свідчать документи збірників, харківська трагедія різко погіршила всю стратегічну обстановку на південному крилі радянсько-німецького фронту. Після неї німецьке командування отримало змогу провести ще ряд наступальних операцій з метою послідовного нанесення поразок радянським військам на східному березі р. Сіверський Донець та західніше р. Оскол.

Отже, хоч вермахту не вдалося добитись бажаного, – нового масштабного оточення радянських з'єднань, вони були відтіснені на схід, завдяки цьому німецькі війська зайняли добрі висхідні позиції для нанесення нових ударів в Південно-Східному напрямку.

Лише на початку весни 1943 р., після перехоплення стратегічної ініціативи під Сталінградом, бойові дії в Україні розгорнулися з новою силою. Особливою наполегливістю відрізнялася Харківська наступальна операція військ Воронежського та частини сил Південно-Західного фронтів під кодовою назвою «Зірка» (документ № 28) [1, 33]. Одночасно війська Південно-Західного та Південного фронтів вели наступ у районі Донбасу, маючи кінцеве завдання вийти до Дніпра і захопити тут основні переправи у районах Запоріжжя та Дніпропетровська.

У представлених у збірниках документах доволі змістовно відображений хід наступальних операцій радянських військ: звільнення Харкова та інших великих міст, вихід на початку березня на рубіж Рильськ, Суджа, Лебедин, Опішня. Але найбільш цінним є те, що матеріали збірника цілком предметно вказують і причини того, чому закріпити досягнутий успіх не вдалося: армії, які втратили наступальні можливості, за вимогою Генштабу та командування фронту, які не змогли належно оцінити характер перегрупування ворожих військ, насамперед його танкових дивізій, продовжували наступ до Дніпра, поки не зазнали потужного контрудару ворога.

Відображено у документах й хід бойових дій в ході проведення ряду операцій на території Донбасу. В березні 1943 року наступ радянських військ розвивався тут, здавалось, успішно. Ставка вимагала від армій Південно-Західного фронту не допустити організованого відходу противника у напрямку Дніпропетровська та Запоріжжя і відкинути донецьке угруповання німецько-фашистських військ у Крим, ізолювавши його від решти військ на Україні (документ № 95) [1, 74]. Виконуючи це завдання, військам Південно-Західного фронту справді вдалося значно просунутися вглиб. Але незабаром обстановка різко погіршилась. Як свідчать документи – радянській розвідці не вдалося вчасно виявити зосередження противником великих бронетанкових та моторизованих сил для нанесення удару з півдня по арміям правого крила Південно-Західного фронту. До того ж перегрупування німецьких з'єднань групи армій «Південь», зокрема 40-го та 48-го танкових корпусів з району Красноармійська в напрямку Павлограда і Барвенково, командування Південного фронту сприйняло як залишення противником Донбасу та відведення своїх військ за Дніпро. Виходячи з такої оцінки обстановки, командування військами Південно-Західного фронту генерал Н. Ватутін 17 лютого 1943 р. прийняв необґрунтоване рішення продовжити наступ по всьому фронту з метою випередити противника у виході до Дніпра біля Дніпропетровську та Запоріжжя. Ставка затвердила це рішення командуючого (документ № 98) [1, 76].

Як наслідок, комунікації наступаючих військ, дуже розтяглися, розрив між передовими частинами та тилловими базами постачання боєприпасів та паливно-мастильних матеріалів

перевищував 300 км, а вщент поруйновані залізниці ще не були відновлені, підвезення вантажів здійснювався лише автотранспортом, дуже зношеним та малочисельним. Отже, незважаючи на успішний початок операцій, радянські війська не змогли повністю виконати намічені воєнно-політичним керівництвом завдання. Як видно з документів, основна причина – багаточисельні та серйозні прорахунки, допущені Верховним Головнокомандуванням та командуванням фронтів в оцінці можливостей наступаючих військ, неналежній роботі розвідки і в аналізі обстановки, що в свою чергу призвело до прийняття помилкових рішень. Про це переконливо свідчить зміст низки документів Ставки ВГК та Генерального штабу, вміщених у збірнику (документ № 101 [1, 77–79], документ 105 [1, 79–80]).

Тим часом противник підготував контрнаступ на харківському напрямку та на Донбасі, з тим, щоб зупинити просування радянських військ та спробувати повернути втрачену ініціативу. Енергійний удар тимчасово переважаючого в силах та засобах противника виявився неочікуваним для наступаючих на широкому фронті, по напрямкам, що розходяться, та неготових до відсічі радянських військ. Більше того, як видно з цілого ряду, представлених в збірниках, документів, командування Південно-Західного фронту і після цього продовжувало помилково оцінювати контрнаступ противника лише, як прикриття відходу головних сил групи армій «Південь» з Донбасу до Дніпра. Військам фронту було наказано продовжувати наступ. В результаті німцям вдалося відкинути з'єднання правого крила Південно-Західного фронту за р. Сіверський Донець та вийти в тил наступаючим військам Воронежського фронту. Для організації відбиття ворожого контрнаступу сюди було терміново направлено, як представника Ставки ВГК, начальника Генштабу О. Василевського. Ворога врешті було зупинено, але радянські війська зазнали в цих боях великих втрат та змушені були перейти до оборони.

Висновки. Таким чином, введення до наукового обігу нових документів та матеріалів, вміщених у серії збірників дає можливість суттєво розширити джерельну базу з вивчення подій Другої Світової війни на території України та здійснити належне дослідження цього періоду. Особливо цінною є інформація про проведення важливих стратегічних операцій, а також висвітлення труднощів та прорахунків в оперативному керівництві військами під час оборони. Необхідно спеціально зазначити, що в колекції є документи радянських урядових та військових структур, зокрема Державного Комітету Оборони СРСР, Ставки Верховного Головнокомандування, Народного Комісаріату Оборони, Генерального Штабу, командування фронтів та армії.

Список використаної літератури

1. Супруненко М. И. Украина в Великой Отечественной войне. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва : ТЕРРА, 1999. – Т. 16 (5–3). Ставка ВГК. 1943 г. – 360 с.
2. Супруненко М. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза / М. И. Супруненко. – Киев : Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
3. Гак Д. Основні завдання роботи Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні / Д. Гак // Вісті Академії наук УРСР. – Київ, 1946. – № 4. – С. 5–9.
4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Киев : Издательство политической литературы Украины, 1975. – Т. 1 (июнь – ноябрь 1942 гг.). – 540 с.
5. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – Київ : Альтернативи, 1999. – 336 с.
6. Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941 – 1945 г.) : документы / сост. В. Драбкин. – Москва : Политиздат, 1970. – 320 с.
7. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історіографія // Новітня історія України (1900–2000) : підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – Київ : Вища школа, 2000. – С. 329–338.
8. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва : ТЕРРА, 1997. – Т. 23 (12–1). Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. 1941 г. – 328 с.
9. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (Историографический очерк). – Москва: Политиздат, 1973. – 262 с.
10. История Второй мировой войны. 1939–1945: в 12 т. / ред. кол. А. А. Гречко. – Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1975. – Т. 6. Коренной перелом в войне. – 517 с.
11. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. – Москва :

- Воениздат, 1961. – Том 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 682 с.
12. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва: ТЕРРА, 1996. – Т. 16 (5–2). Ставка ВГК. 1942 г. – 624 с.
  13. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва: ТЕРРА, 1997. – Т. 13 (2–3). Приказы народного комиссариата обороны СССР 1943–1945 гг. – 456 с.
  14. Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. – Москва: ТЕРРА, 1996. – Т. 16 (5–1). Ставка ВГК. 1941 г. – 448 с.
  15. Вронська Т. В. Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – Київ, 2010. – №13. – С. 185–201.
  16. Жуков Г. К. Спогади і роздуми : у 2 т. / Г. К. Жуков. – Київ : Політвидав України, 1990. – Т. 2, 2-е вид., доп. – 496 с.
  17. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. – Москва: Воениздат, 1963. – Том 5. Победоносное окончание войны с фашистской Германией. Поражение империалистической Японии (1945 г.). – 652 с.
  18. История Второй мировой войны. 1939–1945 : в 12. т. / ред. кол. А. А. Гречко. – Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1975. – Т. 5. Провал агрессивных планов фашистского блока. – 510 с.
  19. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – Київ, 2004. – №5. – С. 3–16.
  20. Золотарев В. А. Проблемы изучения истории Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2.
  21. Лисенко О. Є. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр. : монографія / В. Грицюк, О.Є. Лисенко, Р. Пилявець, С. Сидоров. – Київ: Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського ; Ін-т історії України НАН України. – 2015. – 508 с.

References

1. Suprunenko M. I. (1999). Ukraine in the Great Patriotic War. Russian Archive: Great Patriotic War. Moscow. TERRA. Т. 16 (5 – 3) (in Russ.)
2. Suprunenko M.I. (1956). Ukraine in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Kyiv. Gospolizdat of the Ukrainian SSR (in Russ.)
3. Gak D. (1946). The main tasks of the work of the Commission on the history of the war in Ukraine. Kyiv. No. 4 (in Ukr.)
4. The Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union. (1975). Kyiv. Volume 1 (June - November 1942) (in Russ.)
5. Koval M.V. (1999). Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945). Kyiv (in Ukr.)
6. The Communist Party in the Great Patriotic War (June 1941–1945): documents. (1970). Comp. V. Drabkin. Moscow (in Russ.)
7. Ukraine during the Second World War (1939-1945): Historiography. Modern History of Ukraine (1900–2000). Textbook. (2000). A.G. Slyusarenko, V.I. Gusev, V.P. Drozhzhin and others. Kyiv. High school (in Ukr.)
8. Russian Archive: Great Patriotic War. (1997). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA. Volume 23 (12–1). General Staff during the Great Patriotic War. 1941 (in Russ.)
9. The CPSU – the inspirer and organizer of the victory of the Soviet people in the Great Patriotic War (Historiographical essay). (1973). Moscow, Politizdat (in Russ.)
10. History of the Second World War. 1939–1945: in 12. vol. (1975). Ed. count A. A. Grechko. Moscow. Military publishing house of the USSR Ministry of Defense. Volume 6. A radical change in the war (in Russ.)
11. History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945. : in 6 vol. (1961). Moscow. Military publishing. Volume 2. Reflection by the Soviet people of the treacherous attack of Nazi Germany on the USSR. Creation of conditions for a radical change in the war (June 1941 - November 1942) (in Russ.)
12. Russian Archive: Great Patriotic War. (1996). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA. Volume 16 (5–2). VGK rate. 1942 (in Russ.)
13. Russian Archive: Great Patriotic War. (1997). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA. Volume 13 (2–3). Orders of the People's Commissariat of Defense of the USSR 1943–1945 (in Russ.)
14. Russian Archive: Great Patriotic War. (1996). Under. total ed. V. A. Zolotareva. Moscow. TERRA.

- Volume 16 (5–1). VGK rate. 1941 (in Russ.)
15. Vronska T.V. (2010). Specific forms and methods of struggle of Soviet partisans on the territory of occupied Ukraine. Kiev. Pages of military history of Ukraine. №13 (in Ukr.)
  16. Zhukov G.K. (1990). Memories and reflections: in 2 vols. Kiev. Political Publishing House of Ukraine. Vol. 2, 2nd ed., Ext. (in Ukr.)
  17. History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945. : in 6 vol. (1963). Moscow. Voenizdat. Volume 5. The victorious end of the war with Nazi Germany. Defeat of imperialist Japan (1945) (in Russ.)
  18. History of the Second World War. 1939–1945: in 12. vol. (1975). Moscow. Military publishing house of the USSR Ministry of Defense. Vol. 5. The failure of the aggressive plans of the fascist bloc (in Russ.)
  19. Lysenko O.E. (2004). World War II as a subject of scientific research and a phenomenon of historical memory. Kyiv. Ukrainian Historical Journal. №5 (in Ukr.)
  20. Zolotarev V.A. (2000) Problems of studying the history of the Great Patriotic War. New and recent history. №2 (in Russ.)
  21. Lysenko O.E. (2015) Strategic and frontline operations on the territory of Ukraine in 1943–1944: monograph. Kyiv. Nat. University of Defense of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky; Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (co-author) (in Ukr.)

CHUMAK Stanislav, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Operations Management of Airborne Assault Troops and Marines of the Military Academy (Odesa), e-mail: Stanislav-258@ukr.net

COVERAGE OF COMBAT ACTIONS OF THE SECOND WORLD WAR ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE COLLECTION “RUSSIAN ARCHIVES: GREAT PATRIOTIC WAR”

Abstract. Introduction. *The proposed article reveals the main difficulties faced by researchers in studying the events of World War II in Ukraine. Namely, how objectively the factual basis of this period was formed. Therefore, the use of new documents allows to overcome the one-sidedness in the coverage of the complexity of hostilities in Ukraine. In this special place may be occupied by the use, still virtually unknown to researchers, the materials of the collections “Russian Archive. Great Patriotic War”, which contains many unique documents directly related to the planning and course of hostilities in Ukraine.*

Historical works and materials on the history of the Second World War in Ukraine, which were created in Soviet times, do not provide adequate coverage of hostilities, the military-political command of the Red Army and the main political board and many other key moments of this period. Party and state institutions were the monopoly customers for all literature on the history of the war. Documents about the war were distorted during the war. The myth of 10 Stalinist coups is convincing evidence. Many aspects of the documents of the Staff and the General Staff of the Russian Armed Forces related to the planning and implementation of defense and offensive operations in Ukraine allow us to trace the main causes of Red Army failures in the campaigns of 1941-1942, as well as Of Ukraine. Their main goal was to demonstrate the crimes of the Nazis and the heroism of the Red Army. Instead, the illiterate, and sometimes just criminal, orders of the Soviet command at the beginning of the war were deliberately ignored.

In addition, historians were quite transparently forbidden to touch on many important issues, ie research topics were strictly regulated by official censorship. This was primarily due to the fact that in this way the official circles hid from the public the full truth about the war. The use of any facts with a minus sign was prohibited. The work of historians was severely dependent on official interpretations of certain events, the role of researchers was often reduced to commenting and the ability to illustrate positive results, successes and victories. In addition, Ukrainian historiography was not independent, it developed and existed exclusively in the all-Union party-Soviet channel. It should be noted that this collection of documents was published in a very short time at the end of the perestroika in the conditions of a certain pluralism of the decrepit Soviet regime. But even at that time it was printed in a very small circulation.

Analysis and study of virtually unknown sources, which were published in the post-Soviet period and are now classified as “secret”, gives a unique opportunity for modern scientists to objectively reproduce the events of World War II in Ukraine.

Purpose. *The aim of the article is a detailed study of the documents and materials of the collections of the series “Russian Archive. Red Series” and analysis of the information covered in them in order to obtain more objective facts directly related to the planning and course of hostilities*

in Ukraine. In order to carefully study the key aspects of large-scale and tragic events of World War II, which took place in Ukraine. In Soviet times, archival documents illustrated the official paradigm of interpretation of the events of World War II in Ukraine.

Results. The result of the study is the opportunity to obtain a more complete and objective coverage of the events of World War II in Ukraine thanks to, still virtually unknown researchers, unique materials from the series "Russian Archive. Red Series".

Originality. The scientific novelty of the research results is that the formation and publication of the publication in the early 90's, thanks to the energy and perseverance of O. Yakovlev is extremely important for researchers, and allows to more accurately recreate the extremely tragic period of World War II. This is especially important given that due to negative for democracy and pluralism views of the development of domestic political processes in the Russian Federation, access to them for researchers, as in the days of totalitarianism is closed again. Collections of a series of documents "Russian Archive. The Red Series" allows modern researchers to give an objective assessment of this period, to trace the true nature of hostilities, the efficiency of the reaction of the Soviet military and political leadership to the changes taking place on the fronts.

Conclusion. Thus, the inclusion in the scientific circulation of new documents and materials contained in a series of collections makes it possible to significantly expand the source base for studying the events of World War II in Ukraine and to conduct an objective study of this period. Of particular value is information on important strategic operations, as well as highlighting difficulties and miscalculations in the operational management of troops during defense. It should be noted that the collection includes documents of Soviet governmental and military structures, including the USSR State Defense Committee, the Supreme Command, the People's Commissariat of Defense, the General Staff, the Front Command and the Army.

Key words: Second World War, source base, Ukrainian-Soviet historiographical heritage, General Staff, Rate of the Supreme Command, "Russian archive. Red Series".

Одержано редакцією 24.03.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94(477-22):070.48(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-40-44

ГОЦЛОВСКИ Яцек Цезарій,

аспірант кафедри археології та

спеціальних галузей історичної науки

Черкаського національного університету

ім. Б. Хмельницького,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4640-7135>,

e-mail: visnukistoria@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ЩОДО ЗАСНУВАННЯ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН»

У статті аналізуються передумови створення на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького селянознавчого журналу «Український селянин», розглядаються заходи щодо організації його видання. Констатується, що університет у 1990-х рр. став важливим осередком дослідження аграрної історії України. Зокрема, було започатковано проведення всеукраїнських симпозіумів з аграрної історії, почали діяти науково-дослідний інститут селянства, товариство істориків-аграрників, побачила світ низка монографій та статей науковців університету.

Аргументується висновок про те, що «Український селянин», діяльність якого складає специфічний розділ вітчизняної історіографії, зробив вагомий внесок у розробку важливих аспектів історії українського селянства.

Ключові слова: аграрна історія, українське селянство, наукове видання, редколегія, публікація

Постановка проблеми. У складному і різноплановому процесі наукового переосмислення багатомілітичної історії українського селянства важливу роль відіграють фахові періодичні видання. Серед них вирізняється журнал «Український селянин» – спеціалізований науковий часопис, тематика якого повністю присвячена висвітленню аграрної історії України від найдавніших часів до сучасності.